

Zasztowt, Leszek

Polskie szkółki ludowe na Ukrainie w latach 1905-1914

Rozprawy z Dziejów Oświaty 33, 87-105

1990

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

LESZEK ZASZTOWT

POLSKIE SZKÓŁKI LUDOWE NA UKRAINIE W LATACH 1905—1914

Niniejszy szkic przedstawia pewien mało znany fragment dziejów Polaków na Ukrainie, fragment tym bardziej interesujący, że dotyczy aktywności społecznej i kulturowej warstwy najbardziej upośledzonej w dostępie do oświaty, a mianowicie ludności chłopskiej¹. Sam fakt istnienia polskiej ludności chłopskiej zarówno na Ukrainie, jak i Białorusi oraz Litwie przez lata podawany był w wątpliwość. W wielu pracach radzieckich, w mniejszym stopniu polskich, stwierdzano, że na Ukrainie (podobnie jak na Litwie i Białorusi) polska była wyłącznie szlachta i ziemiaństwo. Oczywiście konsekwencją tej tezy była teoria o polskiej kolonizacji tych terenów i traktowaniu relacji polski szlachcic — ukraiński chłop jako typowej relacji kolonizator — tubylec. Teza ta w pewnym stopniu słuszna w odniesieniu do okresu staropolskiego traci całkowicie swą rację bytu w zastosowaniu do XIX stulecia, kiedy Polacy zamieszkali na tych terenach odgrywali raczej rolę kolonizowanych (na równi z innymi narodowościami rdzennymi tych obszarów) niż kolonizatorów. Można dodać, że status ludności kolonizowanej obejmował również elitę ziemiaństwa. W polskiej świadomości społecznej intuicyjnie wyczuwano uproszczenia wynikające z tej tezy zwłaszcza w odniesieniu do XIX i XX stulecia. O niedostatecznym stanie wiedzy w tej dziedzinie świadczył choćby fakt niebywałej popularności *Ptasiego gościńca* Haliny Auderskiej, książki opisującej dzieje polskiego chłopca z Polesia na Białorusi².

W prowadzonych ostatnio badaniach przybyło szereg cennych ustaleń, głównie dzięki pracom Daniela Beauvois. Około roku 1845, wedle jego ustaleń, na Ukrainie zachodniej (Kijowszczyzna, Podole, Wołyń) było 579 000 chłopów wyznania katolickiego i ponad cztery miliony prawosławnych chłopów ukraińskich. W latach 1831—1853 warstwa chłop-

¹ Prezentowana tu problematyka zostanie rozwinięta w przygotowywanej pracy: *Oświata polska na Litwie, Białorusi i Ukrainie w latach 1832—1914—1918*.

² Patrz bibliografia w: T. Budrewicz, *Poetyka „Ptasiego Gościńca” i „Babiego Lata” Haliny Auderskiej*, Wrocław 1986, s. 5.

ska na Ukrainie uzupełniona została o około 340 000 osób pochodzących ze zdeklasowanej drobnej szlachty (jednodworcy). Liczba zdeklasowanej szlachty w latach 1831—1866, głównie do chłopskiej kategorii jednodworców, na Litwie, Białorusi i Ukrainie oceniana jest na ponad 488 000 osób³. Prawdopodobnie znaczny odsetek tej ludności zrusyfikował się bądź został wchłonięty przez miejscową ludność ukraińską, białoruską i litewską. Jedynie w ten sposób można wytłumaczyć rozbieżności pomiędzy podanymi powyżej liczbami a danymi pochodzącymi ze spisu ludności Cesarstwa Rosyjskiego i danymi diecezjalnymi.

Według danych spisu ludności Cesarstwa Rosyjskiego z 1897 roku w guberniach kijowskiej, podolskiej i wołyńskiej zamieszkiwało 656 000 Polaków (odpowiednio: 103 900; 261 000; 291 000). Liczba katolików wynosiła wówczas 668 000 osób, do roku 1914 wzrosła do 818 700 osób. Wedle dawniejszych szacunków w drugiej dekadzie XX wieku tereny te zamieszkiwać mogło od 950 000 do jednego miliona Polaków, co stanowiło 90% ogółu mieszkańców tych terenów⁴.

Szkoły parafialne katolickie w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego, w tym na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie, funkcjonowały praktycznie do 1831 roku. Od 1832 roku, tj. od momentu zrusyfikowania szkolnictwa na obszarach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego i Ukrainy zachodniej, szkoły te zlikwidowano, niektóre jednak działały nadal nielegalnie. W nielicznych przypadkach w miejsce likwidowanych szkółek parafialnych zakładane były nielegalne szkoły ludowe, głównie z inicjatywy miejscowej szlachty. Rezultaty tych działań były jednak bardzo ograniczone przede wszystkim z powodu represji stosowanych przez carską administrację⁵. W okresie poprzedzającym powstanie styczniowe i po jego upadku głównym promotorem organizowania tego rodzaju szkółek było duchowieństwo rzymskokatolickie. W latach osiemdziesiątych XIX wieku natomiast szkoły ludowe na coraz szerszą skalę organizować zaczęła polska ludność chłopska, i to nie tylko wywodząca się ze zdeklasowanej drobnej szlachty, wspomnianej już chłopskiej kategorii jednodworców. Masowość tych akcji spowodowała wydanie spe-

³ D. Beauvois, *Polskie szkoły ludowe na Ukrainie 1840—1863*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, DCCLXVI, 1987, Prace Historyczne, z. 81, s. 69, 75; tenże, *Polacy na Ukrainie 1831—1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie*, Paryż 1987, s. 202; tenże, *Dezintegracja drobnej szlachty polskiej na Ukrainie w latach 1831—1863*, [w:] *Losy Polaków w XIX i XX w.*, Warszawa 1987, s. 87; L. Zasztowt, *Polskie fundusze i stypendia szkolne na obszarach Litwy, Białorusi i Ukrainy w latach 1832—1914*, [w:] *Rozprawy z dziejów oświaty*, t. XXXII, 1989, s. 7.

⁴ W. Wielhorski, *Ziemie ukraińskie Rzeczypospolitej*, „Pamiętnik Kijowski”, t. I, Londyn 1959, s. 86—90; B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772—1918)*, Kraków 1980, s. 676—677. Por. W. Warkar, *Rozwój terytorialny narodowości polskiej*, t. I—III, Kielce 1917; J. Bartoszewicz, *Na Rusi polski stan posiadania*, Kijów 1912; N. A. Troinickij, *Perwaia perepis' naselenija Rossijskoj Imperii*, t. I—II, St. Petersburg 1905.

⁵ D. Beauvois, *Polskie szkoły...*, s. 67—75.

cyjnych przepisów o karach za tajne nauczanie w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w kwietniu 1892 roku, przepisów obejmujących obok Ukrainy także Litwę i Białoruś⁶.

Manifest tolerancyjny z października 1905 roku i ustawy zasadnicze z roku 1906 spowodowały znaczną poprawę sytuacji ludności polskiej w zachodnich guberniach Cesarstwa, m.in. wstrzymano likwidację katolickich placówek duszpasterskich, zezwolono na ukazywanie się legalnej prasy polskiej, organizowanie stowarzyszeń społecznych. Generalnie jednak sytuacja elementarnego szkolnictwa polskiego nie uległa zasadniczej zmianie. Organizowanie legalnych szkółek parafialnych było nadal zakazane. Tworzenie szkółek elementarnych przez stowarzyszenia polskie, m.in. liczne Rzymskokatolickie Towarzystwa Dobroczyńności, Polskie Towarzystwo „Oświata” w Kijowie i jego oddziały, mimo starań ze strony polskiej inteligencji i ziemiaństwa nie uzyskało nigdy akceptacji władz carskich⁷. W ograniczonym wymiarze i wyłącznie pod kątem potrzeb liturgicznych dopuszczono nauczanie religii w istniejących parafiach. Niedostateczna liczba parafii w stosunku do liczby ludności katolickiej była, jak się wydaje, jedną z głównych przyczyn samorządnego tworzenia nielegalnych szkółek ludowych przez miejscową ludność chłopską wyznania katolickiego.

Odwilż polityczna na terenach Ukrainy zachodniej trwała bardzo krótko. Ukazem z dnia 18 czerwca st.st. 1908 roku zlikwidowane zostało ukraińskie Towarzystwo „Prosvita”, ukazem zaś z dnia 4 września st.st. 1909 roku polskie Towarzystwo „Oświata”⁸. Jak stwierdzano w motywacji tych decyzji: „Towarzystwa te mają na celu zjednoczenie obcych elementów na kanwie ich całkowicie nacjonalistycznych interesów [...] Towarzystwa te dążą do pogłębienia narodowej odrębności i różnic, i dlatego też powinny być uznane za zagrażające społecznemu spokojowi i bezpieczeństwu”⁹. Zadaniem obu towarzystw, w krótkim okresie ich legalnej działalności, było propagowanie oświaty ukraińskiej i polskiej, przy czym oba towarzystwa nie otrzymały nigdy zgody władz na otwieranie własnych szkół. Wiadomo jednak, choćby ze wspomnień działaczy „Oświaty”, że szkoły takie na poziomie elementarnym próbowano organizować nielegalnie.

Nie posiadamy obecnie wystarczających dowodów źródłowych, iż or-

⁶ A. Jodziewicz, *Z dziejów szkolnictwa polskiego na Litwie w drugiej połowie XIX w.*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1918, t. VI, s. 90—105; *Vremennie pravila o vzyksaniach za tainoie obučenje v guberniach: Vilenskoj, Kovenskoj, Grodnenskoj, Minskoj, Vitebskoj, Mohylevskoj, Kievskoj, Podol'skoj i Volinskoj*, „Żurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščenia”, 1892, maj—czerwiec, s. 3—4.

⁷ Centralnyi Deržavnyi Istoričnyi Arhiv Ukraïns'koi SSR (dalej: CDIAU), fond 442, op. 636, j. ch. 679; fond 275, op. 1, j. ch. 2634; fond 1335, op. 1, j. ch. 2167.

⁸ CDIAU, fond 442, op. 860, j. ch. 256, k. 22 i nn.

⁹ *Ibidem*, k. 22. List Piotra Stołypina do generał-gubernatora kijowskiego z 20 stycznia st. st. 1910 roku.

ganizowane na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie nielegalne polskie szkółki ludowe powstawały pod wpływem działaczy towarzystwa „Oświata”. Bardziej uprawnocnione, jak wynika z danych carskiej policji, jest twierdzenie, że powstawały one samorzutnie i były w przeważającej części typowymi inicjatywami oddolnymi, nie mającymi charakteru zorganizowanej akcji. Aby uniknąć nieporozumień, należy tu jednak zaznaczyć, że polskie szkółki ludowe nie były zjawiskiem odosobnionym. Równolegle do nich powstawały nielegalne szkółki żydowskie, które, jak się wydaje, dorównywały liczebnością szkółkom polskim. Jednocześnie w mniejszej skali organizowane były nielegalne szkółki ukraińskie, korzystające ze stałej pomocy ukraińskiego „Piemontu”, jakim był dla Ukrainy galicyjski Lwów w zaborze austriackim. Funkcjonowały także nielegalne szkółki rosyjskie dla ludności wiejskiej, przede wszystkim ukraińskiej. Stwierdzenie to jest dość istotne, aby wyjaśnić złożoność sytuacji społecznej na interesujących nas obszarach.

Ludność polska była na Ukrainie mniejszością narodową. Była to jednak mniejszość, która w wielu płaszczyznach życia społecznego dominowała na tych terenach. Większość ziemi wciąż jeszcze należała do polskiej szlachty i arystokracji. Polacy dominowali także wśród przedstawicieli wolnych zawodów — prawników, lekarzy. Stanowili też najsilniejszy element w sferach zarządzających miejscowym przemysłem, zwłaszcza wśród dyrektorów i właścicieli cukrowni. W rolnictwie i na wsi Polacy zajmowali nieomal wszystkie stanowiska wymagające kwalifikacji: od agronomów i mierniczych, poprzez zarządców majątków, aż do nadzorców-ekonomów zajmujących się bezpośrednią kontrolą pracy chłopów. Stosunkowo najmniej znana jest działalność polskiej ludności chłopskiej. Jak wynika z danych carskiej policji, chłopska ludność katolicka była szczególnie aktywna w dążeniu do oświaty, rozumianej zresztą jako oświata elementarna — nauczanie podstaw religii, czytania i pisanie po polsku.

O masowości dążenia do oświaty różnych narodowości zamieszkujących Ukrainę zachodnią w ramach Cesarstwa Rosyjskiego może świadczyć fakt, że w lutym 1911 roku generał-gubernator kijowski, podolski i wołyński Fiodor Trepow uznał za konieczne wydanie rozporządzenia przywracającego ostatecznie sytuację sprzed 1905 roku. W rozporządzeniu tym przywrócono w gruncie rzeczy obowiązujące od kwietnia 1892 roku do sierpnia roku 1906 tzw. czasowe zasady o karach za tajne nauczanie, podwyższając karę z 300 rubli (1892) do 500 rubli (1911), z ewentualną zamianą na trzy miesiące aresztu¹⁰. Rozporządzenie to, podobnie

¹⁰ W trzech punktach rozporządzenia stwierdzano: 1. zabrania się za opłatą lub bezpłatnie dawać pomieszczenia dla zabronionej nauki dzieci lub dorosłych, jeśli na takie nauczanie nie ma zezwolenia lub osoby nauczające nie mają odpowiedniego świadectwa; 2. dopomagać w organizowaniu nielegalnego nauczania pie-

jak poprzednie, skierowane było przede wszystkim przeciwko Polakom, trzeba jednak pamiętać, że w równej mierze dotknęło nielegalne szkoły żydowskie i ukraińskie¹¹.

Rok 1905 wywołał ogromne ożywienie wśród różnych narodowości zamieszkujących Cesarstwo Rosyjskie. Polacy nie byli tu wyjątkiem. W sytuacji ludności polskiej była jednak pewna odrębność. Nielegalne działania w dziedzinie oświaty miały tu tradycje sięgające 1832 roku. Znane zjawisko ogromnego wybuchu nielegalnej działalności oświatowej na wsi w Królestwie Polskim w latach osiemdziesiątych można odnieść także do ludności polskiej w guberniach zachodnich Cesarstwa, przy czym należy dodać, że polityka władz carskich była tu o wiele bardziej bezwzględna. Mimo to są podstawy, by sądzić, że rusyfikacja Polaków na tych terenach w XIX stuleciu była w pewnym stopniu hamowana, w przypadku zdeklasowanej szlachty przez bariery stanowe, w przypadku chłopstwa głównie przez barierę religii. Wydaje się uprawnione postawienie tezy, że głównym czynnikiem hamującym postępy wynaradawiania się Polaków — nie tylko rusyfikacji, ale i ukrainizacji, zwłaszcza chłopstwa — była odrębność religii katolickiej od prawosławia i związane z tym poczucie odrębności kulturowej. Jednocześnie wypada podkreślić, że rozwinięciu i utrzymaniu świadomości narodowej musiał sprzyjać fakt, że zarówno na terenach Wołynia, Podola, jak i Kijowszczyzny istniały zwarte skupiska polskiej ludności wiejskiej, żyjącej w zgodzie z miejscową ludnością ukraińską, ale zachowującej swą odrębność. Jako przykład relacji narodowościowych można podać dane zamieszczone w raporcie z wizytacji rosyjskich szkół ludowych w powiecie kamieniec, guberni podolskiej (pierwszy rejon szkół ludowych na Podolu) z maja 1891 roku¹². We wsi Skotyniaki — prawosławnych 1631, katolików 530. We wsi Lesowodyk — prawosławnych 1914, katolików 9. W miasteczku Gródek — prawosławnych 708, katolików 3684. We wsi Czarnowody — prawosławnych 405, katolików 100, w tym 44 małżeństwa mieszane. We wsi Korabczówka — prawosławnych 739, katolików 519. We wsi Mała Korabczówka — prawosławnych 672, kato-

nięźnie lub innymi środkami, a także brać w tym udział; 3. osoby winne ww. przestępstw podlegają karze administracyjnej do 500 rubli lub aresztowi do trzech miesięcy. CDIAU, fond 707, op. 229, j.ch. 165, k. 23. Na temat ogólnej atmosfery reakcji stołypinowskiej na Ukrainie patrz: L. Bazyłow, *Ostatnie lata Rosji carskiej, rządu Piotra Stołypina*, Warszawa 1972, s. 427 i nn.; Z. Podhorski, *Spoleczeństwo polskie na Ukrainie wobec wydarzeń politycznych w Rosji*, „Pamiętnik Kijowski”, 1980, t. IV, s. 153—160.

¹¹ Zarówno w aktach Kancelarii General-Gubernatora Kijowskiego, jak i Zarządu Kijowskiego Okręgu Naukowego w uzasadnieniu rozporządzenia Trepowa przedstawiane są prawie wyłącznie przykłady zamknięcia nielegalnych szkół polskich. CDIAU, fond 707, op. 229, j.ch. 165, k. 4—5; fond 707, op. 229, j.ch. 112, k. 1—426.

¹² CDIAU, fond 707, op. 296, j.ch. 127^a, k. 105. Dalsze dane za tym źródłem.

lików 431. Wieś Wielka Lewada — prawosławnych 681, katolików 201. Wieś Wielki Korabczew koło miasteczka Smotrycz — prawosławnych 1882, katolików 74. Miasteczko Smotrycz — prawosławnych 1759, katolików 846. Wieś Mnichów — prawosławnych 91, katolików 402. Wieś Smotryczówka — prawosławnych 176, katolików 415. Wieś Stara Huta — prawosławnych 376, katolików 347. Wieś Rudka — prawosławnych 603, katolików 598. Podobne relacje istniały również w licznych rejonach guberni wołyńskiej, a także w guberni kijowskiej, gdzie na przykład w powiecie Radomyśl w ponad pięćdziesięciu wsiach ludność polska przewyższała liczebnie ukraińską. Dla przykładu (dane z lutego 1913 roku) — w hutorze Wilniańskim mieszkało 138 katolików, we wsiach: Józefówka 543, Ostrów 178, Mińkówka 180, Rożanówka 270, Krymka 810¹³.

Prezentowane tu oderwane przykłady dotyczą głównie wsi w rejonach zamieszkałych przez ludność polską. W licznych miasteczkach, zwłaszcza Kijowszczyzny, lecz także Podola i Wołynia, ludność polska ustępowała liczebnie zarówno ludności prawosławnej, jak i żydowskiej. W wielu z tych miejscowości nielegalne szkoły wykrywane były przez carską policję już w okresie poprzedzającym powstanie styczeniowe 1863 roku, a także w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku, aż po wybuch pierwszej wojny światowej. Relacje narodowościowe były tam dość charakterystyczne. Dla przykładu: w Berdyczowie (gubernia kijowska) w 1865 roku mieszkało 188 739 mieszkańców, w tym 104 647 prawosławnych, 60 299 Żydów, 22 961 katolików, 541 starowierców i 291 ewangelików¹⁴. W Białej Cerkwi (powiat wasilkowski guberni kijowskiej) w 1880 roku mieszkało 18 697 mieszkańców, w tym 8461 prawosławnych, 9808 ludności wyznania mojżeszowego, 412 katolików i 16 starowierców. W miasteczku Chodorków (powiatu skwirskiego guberni kijowskiej) w 1880 roku mieszkało 1446 prawosławnych, 1421 wyznania mojżeszowego i 272 katolików, zaś parafia katolicka liczyła 2060 osób. W miasteczku Felsztyn (powiatu płoskirowskiego guberni podolskiej) mieszkało w 1880 roku 2994 mieszkańców, w tym 2220 Żydów, 16 szlachty, reszta ludności chłopskiej głównie wyznania katolickiego, w parafii katolickiej 6240 wiernych. W mieście Humań guberni kijowskiej w 1864 roku zamieszkiwało 179 737 osób, w tym 158 166 prawosławnych, 17 511 Żydów, 3881 katolików, 38 starowierców i 40 ewangelików. W siedmiu parafiach humańskiego dekanatu rzymskokatolic-

¹³ CDIAU, fond 274, op. 1, j. ch. 3136, k. 137—139. — List isprawnika pow. radomyślskiego do naczelnika Kijowskiego Gubernialnego Zarządu Żandarmerii z 23 lutego st. st. 1913 roku wraz ze spisem miejscowości pow. Radomyśl, gdzie przeważa ludność polska.

¹⁴ Dane za *Słownikiem geograficznym Królestwa Polskiego i innych ziem słowiańskich*.

kiego zarejestrowane były 8632 osoby. Jakkolwiek przytoczone tu dane statystyczne mogły celowo zaniżyć liczbę ludności polskiej, to jednak nie zmienia to faktu, że ludność polska była tu zdecydowaną mniejszością. Na tle prezentowanych danych zadziwia niebywała aktywność ludności polskiej, która ryzykując wysokimi karami pieniężnymi bądź aresztem z uporem organizowała nielegalne szkoły.

W maju 1907 roku kurator Kijowskiego Okręgu Naukowego w liście do ministra oświecenia publicznego stwierdzał, że po zmianie prawa z trzeciego kwietnia 1892 roku o karach za tajne nauczanie, która nastąpiła w sierpniu 1906 roku, otwarto bez zgody siedemnaście polskich szkół — po pięć w guberni kijowskiej i podolskiej oraz siedem w guberni wołyńskiej¹⁵. Jednocześnie utyskiwał na brak możliwości finansowych rozbudowania sieci rosyjskich szkół ludowych. Do 1 czerwca st. st. 1908 roku liczba wykrytych szkół wzrosła do 35 w guberni kijowskiej, 21 w guberni podolskiej i 48 w guberni wołyńskiej¹⁶. Do grudnia 1910 roku wykryto dalsze siedemnaście szkół w guberni kijowskiej, kolejne dwadzieścia szkół w guberni podolskiej i piętnaście szkół w guberni wołyńskiej¹⁷.

Dzięki kwerendzie przeprowadzonej w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainkiej SRR w Kijowie w zespołach: Kancelarii Kijowskiego, Podolskiego i Wołyńskiego Generala Gubernatora, Zarządu Kijowskiego Okręgu Naukowego, Kijowskiego Gubernialnego Zarządu Żandarmerii, Pomocnika Naczelnika Wołyńskiego Gubernialnego Zarządu Żandarmerii, można ustalić liczbę polskich szkółek ludowych wykrytych na Kijowszczyźnie, Podolu i Wołyniu w latach 1905—1913. We wspomnianym okresie wykryto ogółem dwieście dziewięćdziesiąt dziewięć szkół, z tego 105 w guberni kijowskiej, 68 w guberni podolskiej i 126 w guberni wołyńskiej (tab. 1). W roku 1907 wykryto aż sto dwie szkoły. Spadek liczby wykrytych szkół po 1911 roku można wiązać z jednej strony ze skutkami wprowadzenia podwyższonych kar za tajne nauczanie w lutym 1911 roku, z drugiej strony ze spadkiem aktywności carskiej policji w latach bezpośrednio poprzedzających wybuch pierwszej wojny światowej. Twierdzenie to wydaje się w pełni uzasadnione, gdyż podobna sytuacja miała miejsce w latach dziewięćdziesiątych XIX w. Po wprowadzeniu przepisów o karach za tajne nauczanie w 1892 roku nastąpił krótki okres spadku wykrywalności szkół, po czym w latach 1896—1898 znowu wykryto szereg nielegalnych szkół¹⁸.

¹⁵ CDIAU, fond 707, op. 229, j. ch. 112, k. 8.

¹⁶ *Ibidem*, k. 22.

¹⁷ CDIAU, fond 442, op. 861, j. ch. 9, k. 14—56.

¹⁸ CDIAU, fond 442, op. 845, j. ch. 66; fond 442, op. 846, j. ch. 432; fond 442, op. 848, j. ch. 411; fond 442, op. 848, j. ch. 442; fond 442, op. 848, j. ch. 466.

Tabela 1. Polskie szkółki wykryte na Ukrainie w latach 1905—1914

Lata	Gub. kijowska	Gub. podolska	Gub. wołyńska	Razem
1905	1	—	—	1
1906	—	—	2	2
1907	40	21	41	102
1908	23	13	45	81
1909	9	9	8	26
1910	15	17	20	52
1911	12	5	9	26
1912	1	2	—	3
1913	4	1	1	6
1914	—	—	—	—
Razem	105	68	126	299

Liczbę szkół wykrytych w poszczególnych powiatach guberni kijowskiej, podolskiej i wołyńskiej prezentują tab. 2, 3, 4. W guberni kijowskiej największą liczbę szkół wykryto w powiatach berdyczowskim i radomyślskim (po 24) oraz skwirskim i wasilkowskim (po 18). W guberni podolskiej najwięcej szkół zlikwidowano w powiatach łątyczewskim (15), kamienieckim (14) oraz winnickim (10) i płoskirowskim (9). W guberni wołyńskiej największą liczbę szkół wykryto w powiatach łuckim (26), owruckim (22) i starokonstantynowskim (20) oraz zasławskim i włodzi-mierskim (po 13).

Tabela 2. Polskie szkółki wykryte w guberni kijowskiej (1905—1913)*

Powiaty	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	Razem
Kijowski	—	—	—	—	—	1	—	—	1	2
Berdyczowski	—	—	12	4	4	1	3	—	—	24
Radomyślski	—	—	7	3	3	3	7	—	1	24
Skwirski	—	—	10	2	1	4	—	1	—	18
Lipowiecki	—	—	—	1	1	—	—	—	—	2
Wasilkowski	—	—	9	4	—	3	2	—	—	18
Humaniński	—	—	1	2	—	2	—	—	2	7
Zwinigródzki	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
Taraszczański	1	—	1	7	—	—	—	—	—	9
Razem	1	—	40	23	9	15	12	1	4	105

* Dla powiatów: czerkaskiego, czehryńskiego i kaniowskiego brak danych.

W nielegalnych szkołkach polskich uczyły się prawie wyłącznie dzieci chłopskie zarówno we wsiach, koloniach i hutorach, jak i małych miasteczkach ukraińskich. Jak wynika z nazwisk uczniów cytowanych niekiedy w raportach policyjnych, wśród dzieci chłopskich występowały przede wszystkim dzieci z rodzin zdeklasowanej drobnej szlachty (jednodworcy), dzieci kolonistów chłopskich, zwłaszcza na Wołyniu, a także

Tabela 3. Polskie szkółki wykryte w guberni podolskiej (1905—1913)*

Powiaty	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	Razem
Kamieniecki	—	—	4	—	3	3	3	1	—	14
Winnicki	—	—	—	5	2	1	1	1	—	10
Jampolski	—	—	—	1	1	4	—	—	—	6
Uszycki	—	—	1	—	1	—	—	—	—	2
Oligopolski	—	—	2	—	1	2	—	—	—	5
Hajsyński	—	—	1	—	1	—	—	—	—	2
Latyczewski	—	—	9	1	—	4	1	—	—	15
Płoskirowski	—	—	3	3	—	2	—	—	1	9
Mohylewski	—	—	—	2	—	1	—	—	—	3
Lityński	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
Bałski	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
Razem	—	—	21	13	9	17	5	2	1	68

* Dla powiatu braclawskiego brak danych.

Tabela 4. Polskie szkółki wykryte w guberni wołyńskiej (1905—1913)

Powiaty	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	Razem:
krzemieniecki	—	1	2	—	—	—	—	—	—	3
włodzimierski	—	1	1	5	3	3	—	—	—	13
owrucki	—	—	9	7	2	3	1	—	—	22
starokonstanty- nowski	—	—	10	7	1	2	—	—	—	20
łucki	—	—	11	13	—	2	—	—	—	26
równeński	—	—	3	1	1	1	—	—	—	6
zasławski	—	—	2	—	—	4	7	—	—	13
dubieński	—	—	2	3	1	—	—	—	—	6
żytomierski	—	—	1	6	—	—	—	—	1	8
nowogród woł.	—	—	—	3	—	2	—	—	—	5
kowelski	—	—	—	—	—	3	—	—	—	3
ostrogski	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1
Razem	—	2	41	45	8	20	9	—	1	126

dzieci spolonizowanej ludności ukraińskiej wyznania rzymskokatolickiego (prawdopodobnie ze znacznym odsetkiem byłych unitów). Jako przykład można podać trzy dość typowe szkoły. W wykrytej w 1907 roku szkole w miasteczku Felsztyn guberni podolskiej uczyły się dzieci miejscowych chłopów: Stanisława, Antoniego, Piotra i Józefa Derepów, Wojciecha i Stanisława Mazura, Jana i Wojciecha Zimińskiego, Wincentego Podokiennego, Antoniego Duna i innych, w sumie pięćdziesięcioro dzieci obu płci¹⁹. W zlikwidowanej w 1908 roku szkole we wsi Koszarnice powiatu Mohylew Podolski guberni podolskiej uczyły się dzieci miejscowych chłopów: Stanisława Rokickiego, Grzegorza i Mikołaja Mogielnic-

¹⁹ CDIAU, fond 442, op. 857, j. ch. 451, k. 16.

kich, Dominika Ludwikowicza i Karola Czerwatego — ogółem osiemnastu uczniów²⁰. W szkole wykrytej w 1908 roku w kolonii Romanówka powiatu Włodzimierz Wołyński guberni wołyńskiej uczyły się dzieci chłopów-kolonistów: Kasjana Antoniuka, Aleksandra Łozińskiego, Władysława Rutkowskiego, Michała Gruszczyńskiego, Karola Greglewicza, Marcina Ciupy i Wincentego Nowakowskiego — uczniów dziesięciu²¹. Można dodać, że po ogłoszeniu manifestu tolerancyjnego w 1905 roku zdarzały się przypadki oficjalnego występowania ludności chłopskiej z podaniami do władz carskich, aby w rosyjskich szkołach ludowych dzieci mogły uczyć się w ich rodowitym języku²².

Liczba dzieci uczących się w poszczególnych szkołach była dość zróżnicowana, przeważnie jednak uczniów było około dwudziestu, choć zdarzały się szkoły, w których było od pięciu do dziesięciu uczniów. W największych szkołach uczyło się często do siedemdziesięciu uczniów. Zakładając, że każda szkoła funkcjonowała co najmniej dwa lata — przy średniej liczbie 20 uczniów, można szacować, że w samych tylko wykrytych przez carską policję szkołach mogło kształcić się do 12 000 dzieci. Prawdopodobnie jednak liczba szkół była znacznie większa, a więc i więcej osób mogło z nich korzystać. Potwierdzeniem tego może być fakt, że w niektórych miejscowościach nieomal co roku powstawała nowa nielegalna szkołka, często w miejsce zlikwidowanej. Na przykład taka sytuacja miała miejsce we wsi Berekozówka pow. Berdyczów gub. kijowskiej (1907, 1910), we wsi Bogudzięka pow. Berdyczów (1908, 1909), we wsi Buda Hołubiewiczowska pow. Owruć gub. wołyńska (1907, 1908, 1909), wsi Burkowce pow. taraszczański gub. kijowska (1907, 1908), miasteczku Chodorków pow. Skwir gub. kijowskiej (1908, 1912), miasteczku Czczelnik pow. oligopolski gub. podolskiej (1907, 1909, 1910), miasteczku Czerniejowce pow. jampolski gub. podolskiej (trzy szkoły w 1910 roku), miasteczku Fastów (Chwastów) pow. wasilkowski gub. kijowskiej (1907, 1911), wsi Horodyszcze pow. Zaslów gub. wołyńskiej (1907, 1911), w Humanu gub. kijowskiej (1910, 1913), miasteczku Jampol gub. wołyńskiej (1907, 1910), Kamieńcu Podolskim gub. podolska (1909, 1910), we wsi Klitnie pow. Owruć gub. wołyńska (1907, 1910), wsi Ledzianka pow. Zaslów gub. wołyńskiej (1910, 1911), w Łucku gub. wołyńska (1907, 1908), we wsi Ostrów pow. Radomyśl gub. kijowskiej (1907, 1910), wsi Przyszywalno pow. wasilkowski gub. kijowskiej (1907, 1908), mieście Rokitno pow. wasilkowski gub. kijowskiej (1907, 1910, 1911), w mieście Równe gub. wołyńskiej (1908, 1909), w mieście Winnicy gub.

²⁰ CDIAU, fond 442, op. 861, j. ch. 9, k. 14—23.

²¹ *Ibidem*, k. 44—49.

²² CDIAU, fond 229, op. 229, j. ch. 112, k. 74 — Podanie chłopca Tytusa Żarskiego z 16 listopada st. st. 1907 roku wraz z podpisami dwudziestu chłopów katolickich wsi Berezianka pow. skwirskiego gub. kijowskiej.

podolska (1911, 1912), w miasteczku Włodzimierce pow. łucki gub. wołyńska (1907, 1910), wsi Wolica pow. Skwir gub. kijowska (1907, 1910), wsi Zozulińce pow. starokonstantynowski gub. wołyńskiej (1908, 1909)²³.

W siedemdziesięciu szkołach nauczycielami byli chłopci, w pięćdziesięciu jeden szkołach nauczyciele wywodzili się ze stanu mieszczańskiego, w trzydziestu sześciu przypadkach nauczyciele wywodzili się ze szlachty. Dla pozostałych 142 szkółek brak danych o nauczycielach.

Wśród założycieli szkółek znajdowali się przedstawiciele wszystkich ówczesnych warstw społeczeństwa polskiego na Ukrainie. 73 szkoły, spośród 299 wykrytych przez policję, założyła szlachta, i ona także pokrywała koszty, przede wszystkim opłacała nauczycieli, dawała pomieszczenia czy też finansowała wynajem izb w domach chłopskich. Największe z tych szkół założone były przez przedstawicieli najbogatszych arystokratycznych rodów ukraińskich, jak Potoccy, Sanguszkowie, Stadniccy, Radziwiłłowie, Ledóchowscy, Krasiccy, Sobańscy, Czaccy, Lubomirscy, Chodkiewiczowie, Jełowiccy, Kossowsy²⁴. Większość jednak owych 73 szkół utworzona została przez przedstawicieli szlachty średniej, m.in. z rodzin Jarotyńskich, Jachimowiczów, Krackiewiczów, Kurmanowiczów, Bagińskich, Łempickich²⁵.

²³ CDIAU, fond 442, op. 857, j. ch. 451, 461; fond 442, op. 860, j. ch. 67; fond 442, op. 861, j. ch. 9, 259; fond 707, op. 229, j. ch. 112; fond 707, op. 283, j. ch. 1; fond 1262, op. 1, j. ch. 38; fond 274, op. 1, j. ch. 3172.

²⁴ Potockiemu przypisywano założenie szkoły w Antoninach pow. zaślawnickiego gub. wołyńskiej. Sanguszkę podejrzewano o wspieranie szkoły w Białogrodzie tegoż pow. zaślawnickiego. U Stadnickiego we wsi Bohuszówka pow. kamienieckiego gub. podolskiej wykryto szkołę w 1907 roku. Wykrytą w 1908 roku szkołę w folwarku Turyczyn koło Ołyki guberni wołyńskiej założył i utrzymywał Ferdynand Radziwiłł, będący poddanym pruskim. Maria Ledóchowska założyła szkołę w Bużanach pow. włodzimierskiego gub. wołyńskiej, wykrytą w 1910 roku. Ksawery Krasicki założył szkołę we wsi Chołoniew działającą w latach 1908—1910 (gub. wołyńska, pow. włodzimierski). Za środki Sobańskich i z ich inicjatywy utrzymywano szkołę w Domu Dziecka im. Feliksa Sobańskiego w Kijowie, wykrytą w 1910 roku. Tadeusz Czacki założył szkołę we wsi Koniuchy pow. włodzimierskiego gub. wołyńskiej, działającą w latach 1908—1910. Lubomirski utrzymywał szkołę we wsi Ławrów pow. łucki gub. wołyńskiej, jego córkę podejrzewano, że zajmuje się tajnym nauczaniem, faktycznie nauczala chłopka (szkoła wykryta w 1907 roku). Karol i Mieczysław Chodkiewiczowie założyli szkołę wykrytą w 1908 roku w miasteczku Młynów pow. dubieńskiego gub. wołyńskiej, w której nauczala Zofia Chodkiewicz. Żona Edwarda Jełowickiego założyła szkołę we wsi Benitanków pow. oligopolskiego gub. podolskiej, wykrytą w 1910 roku. Ludwika Kossowska prowadziła nielegalne szkoły w Humaniu gub. kijowskiej. CDIAU, fond 1262, op. 1, j. ch. 38; fond 442, op. 229, j. ch. 112; fond 442, op. 861, j. ch. 9; fond 707, op. 229, j. ch. 112. Patrz także: A. Iwański, *Wspomnienia 1881—1939*, Warszawa 1968, s. 347.

²⁵ Antoni Jarotyński założył wykrytą w 1908 roku szkołę we wsi Borszczówka pow. płoskirowski gub. podolskiej. Ziemanin Pruszyński zorganizował szkołę we wsi Brażyńce pow. Nowogród Wołyński gub. wołyńskiej, wykrytą w 1908 roku. Maria Jachimowicz utworzyła wykrytą w 1907 roku szkołę w miasteczku Czczel-

W 63 przypadkach szkoły były założone i utrzymywane przez chłopów. W większości z nich nauczali także chłopci, często za darmo lub za niewielką opłatą, przeważnie w naturze. Dla przykładu szkołę we wsi Bagwa pow. taraszczański gub. kijowskiej założył Franciszek Sobczak (1908). Szkoły we wsi Bogudzięka pow. berdyczowski gub. kijowskiej zakładali chłopci: Franciszek Draczewski, Jan Mańkowski, Konstanty Szczepanowski i Franciszka Gaszycka (1908, 1909). Szkołę we wsi Deremiezna pow. wasilkowski gub. kijowskiej założył Grzegorz Karaś (1910). Szkołę we wsi Hubińskie Budki pow. łucki gub. wołyńskiej założył Józef Liszka (1908). Szkołę we wsi Iwankowce pow. Kamieniec gub. podolskiej utrzymywała Katarzyna Strateliuk (1911). Szkołę we wsi Janówka pow. wasilkowski gub. kijowskiej utrzymywała Eufrozyna Duszczenko (1908). Szkołę we wsi Kopaczówka pow. łucki gub. wołyńskiej założyli chłopci Józef Kułak, Jan Brodnicki i Paweł Tuński (1908). Szkołę we wsi Łoszkowice pow. kamieniecki gub. podolskiej założyła Józefa Teodorowicz (1911). Szkołę we wsi Malczewice pow. łątyczewski gub. podolskiej założył Jan Wawruszko (1910). Szkołę we wsi Pikowce (Pikowiec) pow. berdyczowski gub. kijowskiej założył Wincenty Krauski (1907)²⁶.

W 63 przypadkach inicjatywa założenia szkoły wyszła od miejscowych proboszczów pobliskich parafii rzymskokatolickich. Trzeba jednak podkreślić, że również te szkoły były w większości finansowane przez chłopów, mieściły się przeważnie w domach chłopskich, przy czym dość powszechną praktyką było prowadzenie lekcji kolejno w domach rodziców poszczególnych uczniów. Dla przykładu szkołę we wsi Józwin pow. berdyczowski gub. kijowskiej wykrytą w 1908 roku założył proboszcz parafii bieliłowskiej ks. Longin Szagin w domu chłopca Włodzimierza Bojarskiego, uczyła chłopka Feliksa Trebilska. Wykryte w 1907 roku szkoły we wsiach Korolówka, Mańkowce, Michałpol i Świnna pow. łątyczewskiego gub. podolskiej założył ks. Antoni Grzymajło. Wykryte w 1910 roku szkoły we wsiach Majdan i Workomle pow. kowelskiego gub. wołyńskiej założył proboszcz kościoła kamionokaszyrskiego ks. Jan Maciejski, uczyli chłopci Jan Dechtiar i Feliks Piątkowski. Szkołę wykrytą w 1908 roku w miasteczku Monastyrce pow. lipowieckiego gub.

nik pow. oligopolski gub. podolskiej. Julian Kraczkiewicz założył wykrytą w 1907 roku szkołę w miasteczku Dziuńków pow. berdyczowski gub. kijowskiej. Maria Kurmanowicz założyła wykrytą w 1910 roku szkołę w Humaniu. Cezary Bagiński utworzył szkołę we wsi Huta Czerniłowska pow. lityńskiego gub. podolskiej, wykrytą w 1907 roku. Władysław Łempicki założył szkołę w Jampolu (gub. wołyńskiej), która została zlikwidowana w 1907 roku. CDIAU, fond 442, op. 857, j.ch. 461; fond 442, op. 461, j.ch. 9; fond 707, op. 229, j.ch. 112. Por.: S. Zieliński, *Przedmowa do pracy J. Korneckiego „Oświata polska na Rusi w czasie wielkiej wojny”*, „Pamiętnik Kijowski”, 1959, t. I, s. 189—190.

²⁶ CDIAU, fond 442, op. 857, j.ch. 461; fond 442, op. 861, j.ch. 9.

kijowskiej założył proboszcz miejscowego kościoła Stanisław Załęski. Ksiądz S. K. Paślawski założył szkołę w miasteczku Rokitno pow. owruckiego gub. kijowskiej, zlikwidowaną w 1910 roku. Szereg szkół zorganizował proboszcz parafii narodyczewskiej ks. Jan (Janusz) Putan w pow. owruckim gub. wołyńskiej, m.in. we wsiach: Hryple, gdzie uczył chłop Jan Murga (1907), Szyszylówka, gdzie uczył szlachcic Ludwik Baranowski (1907) i Sitówka, gdzie uczył Władysław Zborowski (1908). W miasteczku Wołoczysk pow. starokonstantynowskiego gub. wołyńskiej szkołę wykrytą w 1910 roku założył miejscowy ksiądz, Szymon Babarski²⁷.

W 37 przypadkach założycielami szkółek byli mieszczanie, którzy utrzymywali je własnym kosztem lub za niewielką opłatą. Szkoły te funkcjonowały przeważnie w miastach powiatowych i miasteczkach Ukrainy. Tego rodzaju szkoły wykryto na przykład w miasteczku Czerniejowce w 1910 roku, prowadzone przez Józefę Kwaśniewską, Stefanię Schmidt oraz Teodorę Staszkiel, a także w Kamieńcu Podolskim w 1909 roku prowadzone przez Amelię Zgierowską oraz Marię Matkowską, a także w miasteczku powiatowym Lipowiec gub. kijowskiej w 1909 roku, gdzie szkołę założyła Maria Wysoczajska²⁸. Nielegalne szkoły zakładano także przy cukrowniach i fabrykach, na przykład w Borodczu pow. berdyczowski gub. kijowskiej (1910), Janopolu pow. winnicki gub. podolskiej (1908), wsi Olechowce pow. zwinigródzki gub. kijowskiej (1910), wsi Perehonówka pow. humański gub. kijowskiej (1910), miasteczku Pohrebiszcz pow. berdyczowski gub. kijowskiej (1907)²⁹. Szkoły organizowane były także w utrzymywanych przeważnie przez Rzymско-Katolickie Towarzystwa Dobroczynności domach dziecka. Tego rodzaju szkoły wykryto na przykład w Kamieńcu Podolskim (1909), Kijowie (1910), Mohylewie Podolskim (1910), Płoskirowie (1910), Żytomierzu (1913)³⁰. W 63 przypadkach brak danych o założycielach szkoły.

Program nauczania był dość charakterystyczny i jednolity w większości szkółek. Nauczano podstaw religii katolickiej (katechizm, modlitwy, czasem także śpiew kościelny i historia święta) oraz czytania i pisanie po polsku. W nielicznych szkołach uczono także podstaw języka

²⁷ CDIAU, fond 442, op. 861, j. ch. 9; fond 442, op. 857, j. ch. 461; fond 707, op. 229, j. ch. 145; fond 1335, op. 1, j. ch. 1606. W odniesieniu do pow. owruckiego gub. wołyńskiej por.: E. i J. Moszyńscy, *Szkice i wspomnienia z ziemi owruckiej na Wołyniu*, „Pamiętnik Kijowski”, 1963, t. II, s. 224. Tam m.in. o działalności Ludwika Baranowskiego, który współpracował z ks. Putanem.

²⁸ CDIAU, fond 442, op. 861, j. ch. 9; fond 442, op. 859, j. ch. 20.

²⁹ CDIAU, fond 442, op. 860, j. ch. 5; fond 707, op. 229, j. ch. 112; fond 442, op. 861, j. ch. 9; fond 442, op. 857, j. ch. 451.

³⁰ CDIAU, fond 442, op. 859, j. ch. 20; fond 442, op. 861, j. ch. 9; fond 274, op. 1, j. ch. 3136. O działalności Towarzystwa Dobroczynności w Żytomierzu por.: J. Korczyński, *Trochę wspomnień z Żytomierza (lata uczniowskie 1897—1908)*, „Pamiętnik Kijowski”, 1963, t. II, s. 233—242.

rosyjskiego, arytmetyki oraz rękodziela. Dla przykładu w wykrytej w 1907 roku szkole w miasteczku Wołodarka pow. skwirskiego gub. kijowskiej nauczano języka polskiego, katechizmu, plecenia koszy i stolarstwa³¹. Podobnie w szkołkach w Błudowie powiatu włodzimierskiego guberni wołyńskiej, Jampolu guberni podolskiej i Turczynie koło Ołyki powiat dubieński guberni wołyńskiej, gdzie obok podstaw języka polskiego, religii nauczano także rzemiosła³². W jednym przypadku, wedle danych, jakimi dysponujemy, w szkole istniejącej w kolonii Turczyn powiatu żytomierskiego guberni wołyńskiej obok czytania i pisania w języku polskim i rosyjskim, nauczano także języka niemieckiego (1908)³³.

Spośród 299 zlikwidowanych w latach 1905—1913 szkółek (100⁰/o), 81 wykryto w miastach i miasteczkach (27⁰/o), 218 zaś na wsi (73⁰/o). Większość z owych 81 szkółek miejskich znajdowało się w miasteczkach, których liczba ludności rzadko przekraczała dwa do trzech tysięcy mieszkańców. W miastach wielkości Berdyczowa, Humania, Kamieńca Podolskiego, Łucka wykrywano często kilka szkół, wydaje się jednak, że w większych skupiskach ludności o wiele łatwiej było ukryć swoją działalność. I tak na przykład mamy dane tylko o jednej szkole wykrytej w interesującym nas okresie w Kijowie, choć funkcjonowało tam wiele kółek samokształceniowych i organizacji studenckich, i uczniowskich, a także Towarzystwo „Oświata”, klub polski „Ognisko” i inne organizacje polskie. Wiadomo zaś, że po delegalizacji „Oświaty” w 1909 roku organizacja ta zakładała nielegalne szkoły przede wszystkim właśnie w Kijowie³⁴. Można więc sądzić, że najsłabsze rezultaty w wykrywaniu szkółek miała carska policja właśnie w największych miastach Ukrainy. Należy jednak zaznaczyć, że wsie na Ukrainie były znacznie rzadziej rozsiane w terenie niż na przykład w Kongresówce, ale także były one znacznie większe, często do około tysiąca mieszkańców w jednej wsi. Jeśli zaś pokusić się o ocenę działalności gubernialnych i powiatowych zarządów żandarmerii, to niewątpliwie najaktywniejsza była działalność carskiej policji w guberniach wołyńskiej i kijowskiej, najsłabsza w guberni podolskiej.

Kończąc niniejszy szkic wypada postawić sobie pytanie, czy owe

³¹ CDIAU, fond 442, op. 857, j. ch. 451, k. 5.

³² CDIAU, fond 442, op. 861, j. ch. 9; fond 707, op. 229, j. ch. 112.

³³ CDIAU, fond 442, op. 861, j. ch. 9. Por.: *Materiały w sprawie tajnego nauczania na Wołyniu w czasach zaborczych*, „Rocznik Wołyński”, 1934, t. II, Równe, s. 338—357. Nie dysponujemy danymi o szkołach niemieckich na Wołyniu w badanym okresie. Por.: Z. Cichocka-Petrażycka, *Zywiół niemiecki na Wołyniu*, „Biblioteka Szkoły Głównej w Warszawie”, Warszawa 1933.

³⁴ Świadczą o tym także raporty policyjne, choć szkół prowadzonych przez działaczy „Oświaty” wedle danych, jakimi dysponujemy, nie wykryto. CDIAU, fond 442, op. 636, j. ch. 679; fond 442, op. 860, j. ch. 256; fond 275, op. 1, j. ch. 1727; fond 274, op. 1, j. ch. 2982; fond 1445, op. 1, j. ch. 2167; fond 275, op. 1, j. ch. 2198; S. Zieliński, *op. cit.*, s. 196—197; W. Wierzejski, *Fragmety z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie 1834—1920*, Warszawa 1939, s. 72—73.

niespełna trzysta polskich szkółek było to dużo, czy też mało? Ocena tego jest możliwa jedynie w zestawieniu z ogólną liczbą funkcjonujących oficjalnie szkół ludowych. Trzeba jednak jeszcze raz przypomnieć, że odsetek ludności polskiej w guberniach kijowskiej, podolskiej i wołyńskiej nie przekraczał 9% ogółu mieszkańców tych terenów.

W całym Cesarstwie Rosyjskim w 1896 roku funkcjonowało 87 080 szkół początkowych, w których uczyło się 3 804 262 uczniów, z tego 67% w szkołach podległych Ministerstwu Oświecenia Publicznego w Petersburgu, reszta przede wszystkim w szkołach cerkiewno-parafialnych³⁵. W styczniu 1891 roku w guberniach kijowskiej, podolskiej i wołyńskiej działało 779 szkół ludowych wszystkich typów, w tym 203 w guberni kijowskiej, 277 w podolskiej i 299 w wołyńskiej (ogółem w pięciu guberniach Kijowskiego Okręgu Naukowego w 1890 roku były 2004 szkoły początkowe). W szkołach w trzech guberniach zachodnich uczyło się 51 667 dzieci, w tym 43 165 chłopców i 8502 dziewczynki. Według wyznania uczniów prawosławnych było 48 125 osób, katolików 3686 osób, wyznania mojżeszowego 2554 uczniów, protestantów 174, innych wyznań 240. Według pochodzenia społecznego uczyło się w tych szkołach: 1757 dzieci szlachty i urzędników, 922 dzieci duchownych, 9045 dzieci ludności miejskiej, 42 700 dzieci wiejskich, innych 355³⁶. Ponad 90% owych szkół początkowych, łącznie z podległymi Ministerstwu Oświecenia Publicznego, były to szkoły jednoklasowe.

Dla 1897 roku dysponujemy danymi jedynie dla całości Kijowskiego Okręgu Naukowego, bez wyszczególniania guberni (a więc obok trzech guberni zachodnich także gubernie połtawska i czernichowska na lewym brzegu Dniepru). Szkół ludowych było wówczas 2289 (o 285 więcej niż w 1890 roku) z 196 231 uczniami, w tym 182 870 uczniów prawosławnych, 4884 katolików, 6694 uczniów wyznania mojżeszowego, 701 protestantów, 1082 uczniów innych wyznań (karaimi, muzułmanie). Wedle pochodzenia — 3989 uczniów wywodziło się ze szlachty lub urzędników, 1952 uczniów było dziećmi duchownych, 23 350 dzieci pochodziło z miasta, 165 905 dzieci pochodziło ze wsi, inni 1035³⁷.

Dla początku XX wieku dysponujemy jedynie danymi odnoszącymi się do guberni kijowskiej. W 1904 roku funkcjonowało tam 1495 szkół, w tym 1263 szkoły cerkiewno-parafialne i 232 szkoły Ministerstwa Oświecenia Publicznego. Do 1907 roku liczba szkół wzrosła do 1587. W latach 1900—1904 otwarto w guberni kijowskiej 50 nowych szkół cerkiewno-parafialnych i 72 szkoły państwowe, a więc razem 122 szkoły.

³⁵ *Očerki istorii školy i pedagogičeskoj mysli narodov SSSR. Vtoraja polovina XIX v.*, red. A. I. Fiskunov, Moskva 1976, s. 95—96.

³⁶ *Sredne i nižše učebnie zavedenia Kievskogo Učebnogo Okruga za 1890 god*, „Żurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščenia”, 1892, marzec—kwiecień, s. 27—35.

³⁷ *Sredne i nižše učebnie zavedenia Kievskogo Učebnogo Okruga za 1897 god*, „Żurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščenia”, 1899, styczeń, s. 37 i nn.

W latach 1904—1907 powstały kolejne 92 szkoły³⁸. Przypomnijmy, że w latach 1905—1913 wykryto i zlikwidowano 105 nielegalnych szkół polskich w guberni kijowskiej, z tego aż 40 w roku 1907.

Wydaje się więc, że proporcjonalnie do liczby ludności polskiej na Ukrainie oraz przeszkód stawianych przez carską administrację liczba 299 wykrytych nielegalnych szkół jest imponująca. Wszak liczba zlikwidowanych w 1907 roku nielegalnych szkółek w guberni kijowskiej (40) odpowiadała 43% ogółu nowo utworzonych szkół początkowych w tej guberni (92) w latach 1904—1907. Podobna sytuacja, można mniemać, miała miejsce w guberniach wołyńskiej i podolskiej, gdzie liczba ludności polskiej była większa niż na kijowszczyźnie.

Kolejna sprawa to ocena carskiej polityki wobec szkolnictwa początkowego na Ukrainie. Ogromny rozwój sieci rosyjskiego szkolnictwa początkowego na przełomie XIX i XX wieku jest łatwo dostrzegalny. W 1898 roku cały Kijowski Okręg Naukowy, składający się z pięciu guberni (gubernię chełmską przyłączono do Kijowskiego Okręgu Naukowego dopiero w 1912 roku), dysponował 2289 szkołami początkowymi, a w 1907 roku jedynie gubernia kijowska miała już 1587 szkół (w 1890 zaledwie 203 szkoły początkowe). Mimo tak znacznego postępu nie był on wystarczający w stosunku do potrzeb. Niewątpliwie dawały tu o sobie znać lata zaniedbań, zwłaszcza w okresie międzypowstaniowym, gdy w miejsce zlikwidowanej sieci polskich szkół początkowych (parafialnych, zakonnych oraz państwowych podległych Wileńskiemu Okręgowi Naukowemu) nie powstała wystarczająca liczba szkół rosyjskich aż do lat osiemdziesiątych XIX wieku, kiedy to rozpoczęto tworzenie rosyjskich szkół ludowych. Ogromne nakłady, jakie corocznie przeznaczano na rozwój sieci rosyjskich szkół ludowych na początku XX wieku, w tym również i na Ukrainie, mogły jedynie w niewielkim stopniu zniwelować zaniedbania lat poprzednich. W 1906 roku Ministerstwo przedstawiło projekt wprowadzenia powszechnego obowiązku szkolnego w Rosji dla 34 guberni dysponujących ziemstwami — samorządami dysponującymi środkami finansowymi dla utworzenia i dofinansowywania szkół³⁹. W guberniach zachodnich, w przeciwieństwie do guberni Rosji centralnej, ziemstwa nie zostały nigdy wprowadzone z powodu obaw o zbyt znaczny udział w nich szlachty polskiej. Nie skorzystano z możliwości przywrócenia katolickich szkół parafialnych po 1905 roku w diecezjach łucko-żytomierskiej i kamienieckiej. Można dodać, że w 1900 roku było parafii katolickich na tych terenach ogółem 246, a wraz z filiami 294. Do 1914 roku liczba ich wzrosła do 259, a wraz z filiami 308⁴⁰. Przywrócenie funkcjonowania tych szkół poprawiłoby sytuację ludności pol-

³⁸ V. Akimov, *Narodnoe obrazovanie v Kievskoi Gubernii*, „Żurnal Ministerstva Narodnogo Prosvieščenia”, 1913, październik—grudzień, s. 68, 95—97.

³⁹ *Podgotovitelnia raboty po vvedeniu useobščego obučenia v Rossii*, „Żurnal Ministerstva Narodnogo Prosvieščenia”, 1907, listopad, s. 47—79.

⁴⁰ B. Kumor, *op. cit.*, s. 676—677.

skiej. Przekraczało to jednak zamiary carskiego manifestu tolerancyjnego, gdyż dawałoby zbyt duże szanse ludności polskiej i godziło w ideę samodzierżawia, prawosławia i narodności, będącą podstawą doktrynalną Imperium. Powstające samorzutnie nielegalne szkoły ludowe odzwierciedlały potrzeby oświatowe różnych narodowości zamieszkujących te tereny, nawet jednak w okresie liberalizacji potrzeby te miały pozostać niespełnione, nie tylko zresztą w odniesieniu do ludności polskiej, ale także żydowskiej, a przede wszystkim rdzennej ludności ukraińskiej.

Dopiero pierwsza wojna światowa przyniosła poprawę sytuacji, choć brzmi to szokująco, gdyż ogólna sytuacja ludności pogorszyła się z racji inflacji, trudności ze zdobyciem żywności, ograniczeń wojennych. Władze carskie zaczęły jednak wydawać zezwolenia na otwieranie szkół polskich, zezwolenia motywowane koniecznością zapewnienia dostępu do oświaty znacznej rzeszy uchodźców, przede wszystkim z terenów byłej Kongresówki, w mniejszym stopniu z Galicji. Powstawało coraz więcej szkół. Według Jana Korneckiego w roku 1917/1918 (a więc już pod okupacją niemiecką) w guberni kijowskiej funkcjonowało 177 polskich szkół początkowych z 11 154 uczniami, w guberni podolskiej 546 szkół początkowych z 35 832 uczniami, a w guberni wołyńskiej 497 z 26 297 uczniami⁴¹. Wszystkie te szkoły podlegały Wydziałowi Oświaty Polskiego Komitetu Wykonawczego na Rusi starającego się być namiastką rządu tymczasowego dla Polaków na Ukrainie. Wraz z rozwojem sytuacji rewolucyjnej na Ukrainie liczba ludności polskiej topniała, zmniejszała się także liczba szkół. Do 1922 roku przetrwało 248 szkółek z 14 615 dziećmi⁴². Były to, można sądzić, wyłącznie dzieci miejscowej ludności polskiej, zwlekającej z wyjazdem do centralnej Polski, z którą nie czuła się związana sentymentami ani więzami rodzinnymi. Przeważająca liczba ludności polskiej wyjechała już wcześniej, uciekając wraz z wycofującymi się wojskami niemieckimi, a potem polskimi. Był to więc wielki *exodus* i koniec pewnej epoki w dziejach Polaków na Ukrainie.

LESZEK ZASZTOWT

POLISH PEASANT SCHOOLS IN UKRAINE IN THE YEARS 1905—1914

Summary

This essay presents certain little-known fragment of the history of Poles in Ukraine; the fragment is the more interesting as it refers to the social and

⁴¹ J. Kornecki, *Oświata polska na Rusi w czasie wielkiej wojny*, Warszawa 1937. Cyt. za: J. Kornecki, *Oświata polska na Rusi w czasie wielkiej wojny światowej*, „Pamiętnik Kijowski”, 1959, t. I, s. 201—204.

⁴² *Ibidem*, s. 204.

cultural activity of the most unprivileged stratum in its access to education, i.e. the peasantry. About 1845, according to Daniel Beauvois, in west Ukraine (Kiev, districts Volhynia, Podolia) there were 579 000 peasants of Polish-Catholic background and above four million Orthodox Ukrainian peasants. In the years 1831—1853 peasant's class in Ukraine was completed by about 340 000 people originated from the declassed gentry. According to the older estimations in the second decade of the XX century these areas could be inhabited by from 950 000 to one million Poles, which was then 9% of the total number of the inhabitants of these areas. The Catholic parish schools in the western gubernyas of the Russian Empire, including Volhynia, Podolia and Kiev district, were practically functioning till 1832. Since 1832 e.g. from the moment of Russification of education on the area of the former Grand Duchy of Lithuania and western Ukraine, these schools were closed down, yet, some of them were still operating illegally. There were also founded the illegal peasant schools, which were initiated mainly by the nobility and the Catholic clergy and from the eighties of the XIX century also by peasants. Large-scale character of these actions caused the issuance of special transitory rules about the punishment for the secret teaching in the western gubernyas in April 1892. After the announcement of the tolerance manifesto in October 1905 and the act of principle in 1906 there started to emerge in Ukraine many illegal Polish schools. In the years 1905—1914 the tsar's police detected 105 of this kind of schools in the Kiev province, 68 in Podolia and 126 in Volhynia — together 299 schools.

In the schools detected by the police there could be educated about 12 000 children. Most of the schools were detected in 1907 — as far as 102 schools. Fall in the number of detected schools after 1911 can be connected mainly with the effects of the insertion by the governor-general of Kiev Fiodor Trepow's intensified punishment for the secret teaching in February 1911. The punishment was increased from 300 roubles (1892) to 500 roubles (in 1911). There was possible a change of this punishment for three month of detention. In the illegal Polish schools there were learning mainly peasant's children, those from the declassed nobility, children of the Ukrainian origin who became Polonized and were of the Roman-Catholic background (propably with the considerable percentage of the former Unitates). In the seventy schools there were peasant's teachers, in fifty-one teachers came from the burgher circles, in thirty-six cases the teachers were the members of nobility. For 142 remaining schools there is not evidence about teachers.

Seventy-three schools were founded by nobility, among others by Potocki, Sanguszko, Stadnicki families and by other. In sixty-three cases the initiative arised from Roman-Catholic clergy. Most of these schools was financed by peasants, they were also situated at their homes. In thirty-seven cases the founders of the schools were burghers. In sixty-three cases the schools were founded directly by peasants. In sixty-three cases there is not evidence about the founder of the school. From among 299 liquidated schools, 81 were detected in the cities (27%) and 218 in the country (73%). The programme of education was typical and uniform in most of the schools. There were taught the basis of catholic religion und reading and writing in Polish. In small schools there were also taught the Russian language, arithmetic and handcraft. The Polish schools were not the only illegal schools in the area of western Ukraine. Parallel to them there were functioning secret Jewish, Ukrainian and Russian schools. Forming spontaneously, illegal peasant schools reflected educational necessities of various nations which inhabited Ukraine, yet, even in the period of liberalization in the tsarist Russia after 1905 these necessities were to remain unfulfilled.

ЛЕШЭК ЗАШТОВТ

ПОЛЬСКИЕ НАРОДНЫЕ ШКОЛЫ НА УКРАИНЕ В ГОДАХ 1905—1914

Резюме

Настоящий очерк представляет один мало известный фрагмент истории поляков на Украине, фрагмент тем более интересный, что он касается общественной и культурной активности социального слоя наиболее обиженного в отношении доступа к просвещению: крестьянского населения. Около 1845 г., по установлениям Данеля Бовуа, в Западной Украине (Киевщина, Подоле, Вольны) проживало 579 000 крестьян католического вероисповедания (поляков) и свыше четырех миллионов православных украинских крестьян. В годах 1831—1853 крестьянский слой на Украине был пополнен около 340 000 лиц происходящих из деклассированной мелкой шляхты („однодворцы“). По старым оценкам, во второй декаде двадцатого века на этих территориях могло проживать от 950 000 до 1 миллиона поляков, что составляло тогда 9% всего населения этих территорий. Приходские католические школы в западных губерниях Русской империи, в том числе на Вольни, Подолью и киевщине, действовали практически до 1832 года. С этого года, т.е. от момента руссификации школ на территориях бывшего Великого княжества литовского и Западной Украины, эти школы были ликвидированы, но некоторые из них продолжали действовать нелегально. Основывались также нелегальные народные школы, преимущественно по инициативе шляхты и католического духовенства, а начиная с восьмидесятых лет 19 века — также и крестьян. Массовость этих акций вызвала издание в апреле 1892 г. специальных временных правил относительно наказаний по поводу тайного обучения в западных губерниях. После объявления толерантного манифеста в октябре 1905 г. и основных законов в 1906 г. стали возникать на Украине многие нелегальные польские школы. В годах 1905—1914 царская полиция раскрыла 105 школ этого рода в киевской, 68 в подольской и 126 в вольнской губерниях, вместе 299 школ.

В школах раскрытых полицией, по оценочным вычислениям, могло обучаться до 12 000 детей. Больше всего таких школ было раскрыто в 1907 г. — 102 школы. Уменьшение числа школ раскрытых после 1911 г. было связано прежде всего с последствиями введения киевским генерал-губернатором Федором Треповым в феврале 1911 г. повышенных наказаний за тайное обучение. Денежный штраф был увеличен с 300 рублей (1892 г.) до 500 рублей в 1911 г., с возможностью замены тремя месяцами ареста.

В нелегальных польских школах обучались прежде всего крестьянские дети, главным образом из семей деклассированной шляхты (однодворцы), дети крестьянских поселенцев, особенно на Вольни, а также дети колонизированного украинского населения римско-католического вероисповедания (вероятно, с большим процентом бывших униатов). В 70 школах обучали крестьяне, в 51 учителя происходили от мещанского сословия, в 36 случаях учителями являлись представители шляхты. Для остальных 142 школ нет данных об учителях.

73 школы создала шляхта, между другими из семей Потоцких, Сангушков, Стадницких. В 63 случаях инициатива создать школу вышла от римско-католического духовенства. В большинстве эти школы были финансированы крестьянами, также помещались они в их домах. В 37 случаях основателями школ были мещане. В 63 случаях школы были основаны непосредственно крестьянами. В 63 случаях нет данных об основателях школ.

Их 299 ликвидированных школ 81 были раскрыты в городах (27%), а 218 в деревнях (73%). Программа обучения была в большинстве школ довольно характерная и однородная. Обучали основам католической религии, а также чтению и писанию по-польски. В немногочисленных школах обучали также основам русского языка, арифметике и ремеслу. Польские школы не были единственными нелегальными школами на территории Западной Украины. Параллельно с ними действовали еврейские, украинские и русские тайные школы. Возникающие самопроизвольно нелегальные народные школы отражали просветительные потребности разных наций проживающих на Украине. Однако даже в период либерализации в царской России после 1905 г. этим потребностям предназначено было остаться неудовлетворенными.

Перевел А. Бочковски